

Л. Матвєєва
СХОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ В. П. БУЗЕСКУЛА
(1858–1931)

Владислав Петрович Бузескул – талановитий учений, сходознавець, історик науки, академік Російської та Української академії наук, ім'я якого не часто зустрічається на шпальтах вітчизняної історії. Тим часом, він учений з надзвичайно широкими інтересами і величезною ерудицією.

Найкращі роки його творчого життя пов'язані з Харківським університетом, де він викладав античну історію, проводив дослідження з історії стародавніх Греції, Сходу й історії науки. “Я могу назвать себя “доморощенным ученым”, – писав В.Бузескул, – всю свою школу я прошел в Харькове, все свои работы написал в Харькове” [1]. Він належав до когорти тих “всесвітніх істориків”, чий науковий інтерес не обмежувався будь-якими географічними або хронологічними рамками, а мали своїм предметом всесвітню історію в цілому в різні епохи.

Наукова спадщина В. Бузескула становить сотні друкованих аркушів. Проблеми, які ставив та досліджував учений, відзначаються надзвичайною складністю й різноманітністю. Історією як наукою він почав займатися ще в юні роки, вважав її “світовою силою”, яка повинна об'єднувати людськість і служити їй. “Я считаю науку мировой силой, – писав В. Бузескул, – которая должна возвышаться над разного рода перегородками, разделяющими человечество, которая должна объединять: она представляется мне как нечто самодовлеющее” [2].

Вчений наголошував: “Наука лучше служит, когда остается верна себе, своему назначению; а это назначение – познание мира и человека, служение истине, правде. Изменяя своему назначению, наука становится бесполезной и даже приносит иногда вред” [3]. Саме з цих позицій В. Бузескул розглядав важливіші проблеми історії в різні часи. Він наголошував, що правдивість останньої, пов'язана з постійним пошуком. “Истина не есть нечто найденное целиком, готовое, – писав Владислав Петрович, – она есть искомое. Искать, находить ее, конечно, не легко, особенно в области истории. Трудности вызываются самою сложностью исторических явлений, исторического процесса” [4].

Пошук істини вчений вважав високим ідеалом історика. Звідси вимоги до нього: об'єктивізм і неупередженість, вміння бути вище політичних й інших пристрастей. В. Бузескул прагнув до об'єктивності в історії всупереч тим ученим, які відкидали це, стверджуючи, що вона неможлива. “Нельзя факт возводит в должное, – стверджував він, – в мире существует ложь, неправда; человеку свойственны недостатки, заблуждения..., но действительность не всегда есть должное, и для историка... идеалом должна служить объективность, к ней он должен стремиться...” [5]. Цими критеріями керувався В. П. Бузескул і у вивченні історії стародавнього Сходу, яка впродовж довгих років не досліджувалася.

Слід зазначити, що розуміння цієї історії, крім бідності фактичних даних, тривалий час ускладнювалося для європейських учених упередженим ставленням до предмету дослідження. Як зазначає відомий сходознавець В. Бартольд, з XVII ст. під впливом пануючої на той час думки про неперевершене значення європейської культури починається зневажливе ставлення її носіїв до історії Сходу, що продовжувалося до середини XIX ст. [6].

Покажемо щодо цього є ставлення, зокрема, російського історика XIX ст. Т. М. Грановського до цього предмета. Як свого часу Гегель визнав цю частину світу “колискою людства”, але відмовляв їй у здатності до розвитку, так з цих позицій і Грановський говорив про Схід, як “о дряхлых неподвижных общинах, – коих поучительные развалины до сих пор призывают к созерцанию первобытных форм жизни” [7]. На Сході немає руху вперед, немає розвитку – до цієї думки Грановський повертався неодноразово. “История Востока, – писал він, – не беднее, даже богаче европейской событиями и переворотами, но в ней почти нет переходных эпох. События совершаются там большей частью как бы на поверхности, не опускаясь на дно неподвижных обществ... Эта история подчинена другим законам, развивается под другими условиями, нежели европейская. Там народы коснеют в продолжении веков в непробудном сне. Им видятся странные грёзы, которые они переносят не только в свою поэзию, но и в свою историю. Там нет правильных переходов от одной эпохи к другой, нет постепенности и, следовательно, логической необходимости” [8].

З часом великі відкриття стародавніх східних пам'яток у XIX ст. та на початку XX ст., порівняння їх з європейськими привели вчених до думки, що минуле Сходу може бути досліджене тільки шляхом тих же наукових методів, які застосовувалися й до історії Європи, що в першій розвиток і занепад культури пояснюється зближенням з іншими народами або відчуженням від них, що у цьому ланцюгу духовної взаємодії немає проміжку між “Сходом” і “Заходом”. Саме цим визначалася необхідність вивчення останнього для розуміння всесвітньої історії, під якою вже неможливо було розуміти тільки історію Європи, спираючись лише на факти з минулого її народів.

Успіхи сходознавства в XIX ст. визначаються досягненнями на той час європейської наукової думки в основному у галузі гуманітарних наук. У мовознавстві, історії й етнографії тільки в XIX ст. було вироблено ті методи дослідження, завдяки яким ці галузі знання вперше набули характеру наукових дисциплін.

Історія стародавнього Сходу – перша глава минулого людства, історія цивілізацій, які генетично передували еллізму та християнству. Дослідження їх для України має дуже важливе значення. Як казав академік Омелян Прицак: “Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України” [9]. Цю істину знав і В. Бузескул, працюючи над дослідженням цієї проблеми.

Визначним вкладом у розвиток історії сходознавства є праця вченого “Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира”(1923 р.), I

частина якої має назву “Восток”. На той час книга була цілком новим дослідженням не тільки у вітчизняній історіографічній літературі, а й у зарубіжній. Вона може служити прекрасним вступом до історії стародавнього Сходу. Академік В. В. Струве – найбільш авторитетний дослідник цієї проблеми – назвав її прекрасною.

В. Бузескул уперше дав загальний історіографічний нарис історії Сходу, огляд знаменних відкриттів з цієї проблематики, що відбулися на рубежі XIX – на початку XX ст. Це – захоплюючі сторінки з історії науки. Огляд доводиться до початку Першої світової війни. Про великі відкриття згаданого періоду історик пише, як про “торжество человеческого ума, находчивости, гения, настойчивых усилий и терпения, энергии, своего рода вдохновения, проникающего в тайны как мироздания, так и далекого от нас прошлого” [10]. В історії відкриття передусім відбулися у галузі вивчення стародавнього Сходу.

В. Бузескул вважав, що Схід – це початок історії людства, що охоплює тисячоліття. Про його минуле говорить Біблія, праці стародавніх істориків, але головним чином – про Схід розповідають самі пам’ятки, відкриті та вивчені впродовж XIX й на початку XX ст.

Владислав Петрович зупиняється на єгипетських пам’ятках, віддає належне французу Ж. Ф. Шампольйону, – першовідкривачу таємниці ієрогліфів, засновнику єгиптології як науки, який видав “Очерк иероглифической системы древних египтян”. У книзі згадуються німецькі дослідники, зокрема, Лепсіус (1810–1884), що заклав підвалини наукової єгипетської хронології. Він намагався розподілити пам’ятки в хронологічному порядку, визначити дату кожного з них і дослідити історію Єгипту та його культури на міцній документальній основі. Власне, Лепсіус відкрив стародавній період історії цієї країни. Він перший встановив поділ єгипетської історії на три періоди: Стародавнє, Середнє й Нове царство.

Епоху в єгиптології, зазначає В. Бузескул, склали праці німецького вченого Г. Бругша (1827–1894), який перший видав словник єгипетської мови. Його дослідження відіграли вирішальну роль у дешифруванні однієї з форм єгипетського скоропису-демотики. Г. Бругш – автор “Історії Єгипту в часи фараонів”, що є першим досвідом докладного висвітлення минулого країни на основі свідчень пам’яток – епістолярних і папірусних.

Німецькому історичу Дюміхену (1833–1894) належить дослідження історії великих храмів у Єгипті, а Георгу Еберсу – відкриття та вперше у 1876 р. видання тексту надпису з гробниці єгипетського вельможі Аменемхеба, де надзвичайно цікаво з подробицями подається біографія одного з великих фараонів Єгипту – Тутмоса III, описуються його сірійські походи та кар’єра самого Аменемхеба. Ця пам’ятка має назву “Папірус Еберса”. В. Бузескул пише, що Еберс відомий не тільки як учений, а й ще більше як автор історичних романів, “посредством которых он знакомил широкие круги с египетской историей и культурой, с результатами научных открытий и исследованиями в этой области” [11].

“Неоценимая сокровищница фактов и статистических данных”, – так назвав В. Бузескул “Великий папірус” англійського вченого Гарріса. На той час египтологи вважали найбільшим досягненням своєї науки в галузі писемності країни саме це відкриття. Владислав Петрович пише: “Египтологи считают его наибольшей гордостью своей науки, единственной в своем роде, исключительным по своей важности явлением в истории египетской письменности, с которым по разностороннему интересу не может равняться никакой другой памятник египетской литературы” [12]. Великий папірус Гарріса являє собою звіт, складений до поховання останнього з великих фараонів – Рамсеса III. В ньому досить докладно описується храмове господарство, пожертви, війни, перемоги, управління, піклування з приводу покращення життя населення та багатство египетських храмів.

Новий етап у розвитку египтології почався з середини XIX ст. Він пов’язаний з іменем Де-Руже (1811–1872), який переконав світ в її науковості, “вернул египтологию к здоровым началам” [13]. В. Бузескул згадує й про відкриття ученими математичного папірису Рінда, придбаного останнім у арабів. Особливе місце в цей період належить французьким ученим Марієтту (1821–1881) і Масперо (1846–1916), які почали перші систематичні розкопки на ґрунті давнього Єгипту.

Марієтт, відкривши чимало гробниць, побачив сфінксів з людськими головами, портрети царів-гіксосів і т. п. Цінність цього відкриття полягає в тому, як зазначає В. Бузескул, що “Искусство того времени предстало в совершенно новом свете, не как примитивное, а с высокой техникой, с чертами реализма, удивительной жизненности, умения схватывать индивидуальность изображаемого лица” [14].

Масперо вніс велику організаційність у справу дослідження Єгипту. Він видав “Історію народів Сходу” у 1875 р. і “Давню історію народів класичного Сходу”.

Великий внесок у дослідження египтології зробила Берлінська школа. Досить згадати створення наукової граматики египетської мови Ерманом, численні переклади текстів.

Цікаво, що єгиптяни, як зазначає В. Бузескул, “питали страсть к автобиографиям и титулам” [15], що стало відомо з епіграфічних пам’яток. Певне, саме відтоді бере початок сучасна історія науки.

Серед численних німецьких, французьких, англійських дослідників згадуються і російські. Насамперед В. С. Голєніцев, який тривалий час працював у Каїрі і зібрав рідкісну колекцію египетських старожитностей. Державна дума на початку XX ст. купила її для московських музеїв. Завдяки цим знахідкам та відкриттям докорінно змінилося ставлення вчених і державних діячів Росії до історії Сходу. Так, у доповіді вчених-египтологів Думі з приводу згаданої колекції зазначалося: “Видеть подлинные предметы такой глубокой древности, как 5000–6000 и более лет тому назад, видеть, что это составляет целую картину

древнейшей культуры, где люди имели свои высокие интересы, свою религию, свой быт, свою поэзию, свое горе и радость, – и все это воплощено в вещах, в мертвых свидетелях, которые в то же время, безусловно, беспристрастны, безусловно, правдивы, – это высоко поднимает настроение человека и одновременно внушает ему, как много он обязан прошлому, как много он обязан своим предкам. Приобретение таких коллекций, обогащение наших музеев есть настоятельная потребность государства” [16].

Значну роль у розвитку сходознавства, зокрема египтології, відіграв академік Б. О. Тураєв – основоположник російської школи історії й філології Стародавнього Сходу, який володів знанням ієрогліфів.

Завдяки відкриттям XIX та початку XX ст. Стародавній Єгипет, його політична історія, культура, побут докладно постали перед сучасниками у зовсім новому світлі.

Один з розділів книги В. Бузескула присвячено Месопотамії. Автор пише про вражаючі відкриття впродовж XIX й на початку XX ст. в Азії, на місці стародавньої Ассиро-Вавилонії. Відкриття у Месопотамії пов’язані з містами Вавилон та Ніневія. Зокрема розкопки першого, від якого, здавалося, не лишилось абсолютно нічого, дали розкучі результати. Вони пов’язані з іменами француза Річа – резидента Ост-Індської компанії в Багдаді. Він перший планомірно досліджував руїни Вавилону, Ніневії, визначив місце знаходження палацу відомого нам Навуходоносора. Розкопки Емілія Ботта (італійця за походженням, французького консула в Моссулі) становили цілу епоху у вивченні ассиро-вавилонських старожитностей. Серед них: палац Саргона, одного з володарів Ассирії VIII ст., який підкорив Ізраїльське царство. Широко використовуючи епіграфічний матеріал, Ботт уперше вводить у науку відомості про культуру, побут, моральні закони ассирійців, їх мистецтво, релігію. Центральною фігурою в справі розкопок ассирійських руїн, на думку В. Бузескула, був англієць Лейярд, який відкрив Ніневію. Він продовжив дослідження Ботта.

У 50-х рр. головну увагу дослідники в Месопотамії звертали на Вавилонію. Найважливіші відкриття того часу було зроблено на місці її стародавніх міст. Англійський геолог Лафтус започаткував наукове дослідження останніх, уперше відкрив їх юридичні пам’ятки.

В. Бузескул наголошує на великому значенні й впливі вавилонської культури для всього світу. “Для свого времени, – пише автор, – это была культура мировая, и вавилонский язык был языком международным, что видно лучше всего из Тель-Амаранской корреспонденции, которая с Египтом велась клинописью и на вавилонском языке” [17].

“Тель-Амаранская корреспонденция или архив египетских фараонов XVIII династии, обнаруженный в 1887 г. в Эль-Амарне местными жителями, состоял из глиняных табличек с клинообразными знаками, содержащий переписку владетелей и наместников Сирии и Палестины и соседних с ними стран с египетским двором приблизительно за 1400–1360 лет до Р. Х.”.

Автор пише про успіхи вавилонян у математиці та астрономії, де вони були попередниками Гіппарха (125 р. до н.е.) – давньогрецького вченого, одного з основоположників астрономії й відомого астронома Греції Птолемея. За кілька тисячоліть до нашої ери вони вели майже досконалі астрономічні спостереження, знали 5 планет сонячної системи.

Багато століть зберігалася система медицини вавилонян. Вона дожила до XVI ст. відбилася в середньовічних підручниках, де зустрічалися рецепти, які нагадували клинописні тексти. Широкого розповсюдження у Месопотамії набула писемність. В. Бузескул підкреслює: “Наука и литература были тогда в большом почете, а каково было отношение к учёным, видно, например, из того, что царь Саргон в конце VIII века до Р. Х., говоря о своем вступлении в Вавилон, рядом с лицами, которые имеют вход во дворец, называет “ученых, изучавших книги” [18].

Автор зупиняється і на правових відносинах, зазначаючи, що “...право и справедливость господствовали в Вавилонии над частными и публичными отношениями” [19]. Бузескула вражало своєю неперевершеністю законодавство Хаммурапі з його турботою про захист слабких, розквіт міст, торгівлі, банкірської справи, листування. Okремо історик зупиняється на розвитку мистецтва та техніки асиро-вавилонян, про що свідчили численні пам’ятки.

Слід зазначити, що В. Бузескул подає весь згаданий матеріал у загальних рисах, але мета в автора показати результати багаторічної роботи – відкриття в галузі історії стародавнього Сходу, далекого від сучасності, а водночас і близького у зв’язках нашої культури з його культурою. Автор наголошує на участі у дослідженнях стародавнього світу представників різних націй, роблячи такий висновок: щоб оцінити їх результати, варто порівняти, що ми знали про цей світ 100 років тому й що ми знаємо тепер.

1929 р. вийшла з друку фундаментальна праця В. Бузескула “Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века.” (ч.1–2), яка починається невеличким розділом з історії Візантії. Однак останній учений присвятив окрему монографію “Византологія та студії над слов’янським світом у Росії в XIX і на початку XX віку”, яка була третьою частиною праць автора з всесвітньої історії, завершуючи цикл сходознавчих монографій. Саме у ній В. Бузескул вбачав кінцевий підсумок своєї 50-річної роботи в галузі історичної науки. Монографія лишилася невиданою. До неї долучається й стаття “Виучування історії Близького Сходу в Росії”, що знаходиться в архіві, у матеріалах невиданого збірника “Україна і Схід”.

Тим часом, роботи з історії византології, як і ті, про котрі йшлося, були першими ґрунтовними історіографічними працями В. Бузескула, що піднімали вивчення історії Сходу на вищий рівень. Монографію перекладено українською мовою з російського оригіналу. В. Бузескул у своєму передньому слові зазначав: “За підставу, щоб видати його окремим виданням у працях Всеукраїнської Академії наук українською мовою, може бути насамперед те, що поміж Візантією

та слов'янським світом, з одного боку, та Київською Україною-Руссю, – з другого, були близькі зв'язки, знов же й те, що багато з тих науковців, що працювали над історією Візантії та слов'янства, були українці із роду або діяли на її території, професоруючи у Києві, Харкові, Ніжині, Одесі. Отже – це сторінки з історії науки на Україні” [20].

Тривалий час історією Візантії вчені не займалися. Панувала думка, що студіювати її – нудна і даремна праця. “Візантійську історію й на Заході, і в нас, – пише В. Бузескул, – довгий час занехаювали: до Візантії почували мало симпатії, мало нею цікавилися. У громадянстві до неї ставилися переважно негативно” [21]. У 30-х роках ХІХ ст. відомий “західник, Пушкінів приятель” Чаадаєв у своєму відомому “Філософском письме”, малюючи чорними фарбами стан та минуле Росії, за корінь зла вважав вплив “растленной”, “жалкой” і “презренной” Візантії. В. Бузескул зазначає, що на той час Візантію уявляли як зразок консерватизму й застою. В її історії вбачали процес тисячолітнього розкладу, тільки безупинну зміну осіб і династій на престолі, “безперервний ланцюг двірських інтриг, злочинів та переворотів, брутальну розпусту, забобони, придушену від деспотизму народну масу”.

Проте, наголошував В. Бузескул, Візантії належить в історії занадто помітне місце, щоб можна було б її ігнорувати. Історія останньої має велике значення не тільки у зв'язку з світом слов'янським, а й східним, не тільки з погляду західноєвропейського минулого, а і з погляду загальноісторичного. Візантія – останній залишок античного світу, охоронець спадщини еллінської культури. Цікаво розглянути процес, на думку вченого, як Східноримська імперія перетворилася на імперію Візантійську.

Серед українських істориків В. Бузескул називає В. І. Григоровича (1815–1876) – вихованця Харківського університету, славіста, одного з основоположників слов'янської філології в країні. Він на відміну від більшості дослідників, які вивчали західних слов'ян, вирішив податися у “непочатые края” – на Балканський півострів, до Туреччини. Подорож ця тривала три роки (1844–1847). Під час неї він зібрав безліч матеріалів. Його славнозвісний “Очерк путешествия по Европейской Турции” (1848) подає важливі відомості з політичної історії та письменства південних слов'ян. 1860 р. Григорович подав записку про потребу закласти кафедру слов'янської філології “з візантійським фоном”. Згодом він її дістав у щойно створеному Новоросійському університеті (1865). Вчений широко використовував візантійські джерела для дослідження історії балканських слов'ян. Вивчаючи їх, він ставить питання про значення візантинознавства для слов'янства й про потребу зв'язку між ними. В статтях “Про протоколы Константинопольского патриарха XIV в.” і “Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X в.” (1866) виявляється глибоке знання візантійської історії. Як зазначає В. Бузескул, в особі Григоровича наукове слов'янознавство поєдналося з науковим візантинознавством.

В. Бузескул згадує й професора Харківського університету А. П. Зерніна, основні праці якого належать до візантійської історії (“Жизнь и литературные труды императора Константина Багрянородного” (1858) та ін.).

Велику працю “Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории” (1869) написав професор історії Київського університету св. Володимира, згодом академік В. С. Іконников.

Протягом другої половини XIX ст. цікавість до Візантії помітно зростала, студіювання її минулого на Заході, й особливо у Росії, дедалі посилювалося.

Нова доба у дослідженні візантійської історії почалася в останні десятиліття XIX ст., коли до вивчення її долучилися свідчення фактів і джерел, які раніше ігнорувалися. Це помітне зрушення В. Бузескул поєднує з іменами В. Г. Васильєвського (1838–1899) та Ф. І. Успенського (1845–1928).

Уже перша праця В. Г. Васильєвського “Византия и печенеги” (1872 р.) була взірцем наукового дослідження й здобула йому ім'я як у Росії, так і на Заході. Автор дослідив нові документальні матеріали, на основі яких висвітлив зокрема роль печенігів в історії Візантії другої половини XI ст. Печенізькі набіги, які тривалий час уявлялися дослідникам нецікавими, у праці В. Васильєвського набули зовсім іншого забарвлення.

В двох його статтях під назвою “Из истории Византии XII века” на основі російських, західних та візантійських джерел з нових позицій розглядаються два цікавих епізоди європейської історії: створення союзу двох імперій, візантійської й германської (1148–1155 рр.), й розпад згаданого союзу після південно-італійської війни 1156–1157 рр.

Працюючи над тим чи іншим питанням візантійської історії, автор ніколи не обходив слов'янський світ. Серед істориків В. Васильєвський відзначався тим, що у численних його працях висвітлюються важливі питання, пов'язані з відносинами Візантії та Русі. Цьому зокрема присвячено розвідки “Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков” і “Русско-византийские отрывки”, які В. Бузескул назвав кращим зразком історично-критичного методу й наукових висновків. Учений цитує М. В. Безобразова щодо оцінки згаданих праць В. Васильєвського. Звернемося до статті цього вченого. “Своими русско-византийскими исследованиями, – пише автор, – В. Г. Васильевский изумил ученый мир. Он сделал целый ряд неожиданных открытий: первоначальная русская история принимала совсем иной вид, чем ее обыкновенно представляли. Выводы автора отличались своей оригинальностью, они не подходили к распространенным взглядам... А в то же время новое здание было возведено на очень прочном фундаменте. Византинист подверг известия нашей летописи такому тщательному и разностороннему разбору, какого она не испытывала со стороны специалистов по русской истории” [22].

Історія X ст. під пером В. Г. Васильєвського постала у зовсім новому висвітленні, що, без сумніву, пов'язано з великим науковим талантом ученого.

Другий напрямок його праць, зазначає В. Бузескул, торкається найважливіших питань соціально-економічної, аграрної, правової та фінансової історії Візантії. Цим питанням історик присвятив розвідки “Законодательство иконоборцев” і “Материалы для внутренней истории Византийского государства”, де вперше використано актовий матеріал. Автор розглянув численні історичні джерела з питань історії селянства й податкової системи. Якщо його попередники ігнорували епістолярну спадщину як документальне джерело, то В. Васильєвський зробив відкриття і щодо цього. Він звернувся до епістолярної спадщини Феофілакта Болгарського, візантійського богослова, письменника, листи якого служать важливим джерелом з соціально-економічної й політичної історії Візантії і Болгарії на межі XI–XII ст. Оцінюючи листи візантійця як історичне джерело, В. Васильєвський писав: “Письма Феофилакта Болгарского представляют чрезвычайно любопытный и важный источник для ближайшего ознакомления с внутренним бытом Византийского государства в самом конце XI столетия и в начале XII, в эпоху первого крестоносного движения, т. е. теснейшего сближения и столкновения интересов Запада и Востока. Эти письма, по своему количеству составляющие очень почтенный сборник, весьма давно изданы, однако до сих пор они остаются почти не тронутым и заповедным сокровищем для исторической науки. Тот, кто первый ими воспользуется и введет заключающийся в них материал в общий ученый оборот, тот окажет положительную услугу очень важной отрасли знания исторического и юридического, византийского и славянского” [23]. В. Васильєвський, вивчаючи юридичні пам’ятки, визначив час видання короткого зведення законодавства Еклоги (726 р., видана Львом III Ісаврійським), яка являла собою обробку витягів з Кодифікації Юстиніана та інших актів візантійських імператорів і торкалась Статуту про землеробство; пояснив, що являла собою селянська община у VIII ст., познайомив наукову громадськість з тими особливостями візантійського життя, про які ніхто нічого не знав. І, як завжди, вчений порівнював візантійські порядки, з одного боку, з європейськими, а з другого, – з Московською державою.

Неоціненним у дослідженнях В. Васильєвського є його видання нових рукописних джерел. З різних книгозховищ він зібрав і видав цілу низку пам’яток, перекладаючи та коментуючи їх. Зокрема знайдені ним “Советы и рассказы боярина XI века (или Стратегик Кекавмена)” (по неизданной греческой рукописи XV в.) – це зовсім до того часу не відома, але дуже цікава літературна пам’ятка із Збірника, що знаходився в Московській синодальній бібліотеці. Васильєвський звернув увагу на розділ “Стратейкон” (Стратегія) невідомого автора, де описується візантійський побут. Ця рідкісна пам’ятка була ним прокоментована. Коментарій становив цілі глави з історії XI ст. На завершення розділу про видатного візантиніста В. Бузескул пише: “Синтези, загального огляду історії Візантії В. Г. Васильєвський не дав: він уважав це за передчасне. Він не брався до широких тем; його завдання – зібрати, опублікувати нові матеріали, дослідити матеріали, хоч і опубліковані, але недосить відомі, недосить проаналізовані й

не використані; висвітлити й розв'язати окремі питання. Його сила – в критичній аналізі. Він умів помічати в пам'ятці, вчитувати в ній те, чому інші не віддавали уваги, звернути увагу на те, на що раніш не вважали... Навіть у надто спеціальних, сухих його працях, присвячених якомусь дрібному питанню, захоплює самий процес дослідження, хід і способи критичної аналізи, сила аргументації і сама видима простота, з якою він розв'язує проблеми” [24].

Дослідження В. Г. Васильєвського, з нашої точки зору, важливі ще і тому, що підняли візантійську історію на вищий рівень, показали її значимість як достойної уваги спеціальної науки.

В Україні у другій половині XIX ст. видатне місце в студіюванні історії Візантії займав професор Новоросійського університету Ф. І. Успенський. Серія його праць розпочинається з царини джерелознавства. У центрі уваги вченого – Близький Схід, вивчення грецько-слов'янського світу в середні віки. Його магістерська дисертація “Византийский писатель Никита Акоминат из Хон” (1874) була першою монографією про історика й учасника четвертого хрестового походу та початок Візантійської імперії у Константинополі. Водночас дослідження належить до історії візантійської освіти. Автор успішно вирішує поставлені завдання: розкриває історичний метод Микити Акоміната, дає критичний аналіз його праць, виявляє важливі документальні джерела, оцінює їх значення для науки. Вступну лекцію в Одеському університеті (1875) Успенський присвятив “Значению византийских занятий в изучении средневековой истории”. Основна думка лекції полягає у тому, зазначає Бузескул, що Візантія не повинна далі зоставатися загадкою у всесвітній історії, бо, як стверджує Успенський, “восточноевропейский, или греко-славянский мир... заслуживает по меньшей мере столь же усердного изучения, как и романо-германский мир; без тщательного изучения этого мира событиям средневековой истории по необходимости придается ложный свет и неверное толкование” [25].

Рівно через 20 років у промові на відкритті Російського Археологічного інституту в Константинополі Ф. Успенський обстоював ту ж саму думку: проблема Візантії – одне з основних завдань вітчизняної науки. Бузескул підтримує думку Успенського, що винною є “историческая фикция” про те, що ніби ця імперія не має самостійного інтересу і значення, ніби вся її історія являє собою лише занепад та руїну. “Для нас Византия не археологическая или отвлеченная проблема знания, а реальный предмет, важный для познания своей собственной истории” [26], – писав Ф. Успенський. В. Бузескул часто цитує останнього, особливо там, де він обстоює велике значення дослідження історії Візантії для науки. Варто повторити цитату з праці Успенського “К истории крестьянского землевладения в Византии” (1883), наведену Бузескулом, де саме йдеться про згадане: “Нельзя уже более приписывать Византийской истории не подлежащих ей качеств и придумывать для нее особенной формулы векового застоя или неудержимого стремления к падению. Обнаруживаются мало-помалу принципиальные элементы, обусловливаемая живучесть и развитие государства.

Выступают на видный план борьба экономическая и сословная, интересы провинций и центра, состязание между греко-римскими понятиями и учреждениями варварскими, выделяются периоды с преобладающим влиянием того или иного принципа; словом, усматривается смена направлений, и становится очевидным основной закон развития человеческих обществ. С этой точки зрения своеобразие средневековой греческой истории не исключает аналогий и сближений с соответствующими периодами средневековой европейской истории” [27].

Як зазначає В. Бузескул, у кінці 70-х років XIX ст. вітчизняні історики виявляють особливу цікавість до вивчення соціально-економічних відносин Візантії й її стосунків з іншими країнами.

В 1879 р. Ф. І. Успенський опублікував монографію “Образование Второго Болгарского царства”, яка стосується також історії Візантії, зокрема її розділ “Состояние Болгарии под византийским государством”. У відновленні маловідомої доби вирішальну роль відіграли листи Теофілакта Болгарського, яким, крім Васильєвського, ніхто не приділяв належної уваги серед джерел історії Болгарії. То ж підтвердилося передбачення Васильєвського про історичну цінність цього джерела. В дослідженні селянського землеволодіння Візантії Успенський не цурається подібних джерел: використовує листи митрополита Михайла Акоміната, брата Микити, з великими витягами з Флорентійського та Бодлеянського Зібрання, про які писав В. Г. Васильєвський. Саме широке використання історичних джерел дає можливість з нових позицій оцінювати факти, робити висновки. Щодо селянського землеволодіння, то Успенський на основі згаданих джерел підтверджує думку про існування його у Візантії й після XI ст., що заперечувалося його попередниками. Листи Михайла Акоміната відкривають тайну і щодо національності селян. Як гадав Успенський, поблизу Афінів жило слов'янське плем'я дрюнгів. Він надає великого значення політичній ролі слов'янського елемента у Візантії за всіх часів імперії.

Друга сторона, що привертала до себе увагу Ф. І. Успенського, – пише Бузескул, – це історія духовного життя у Візантії, якій присвячено “Очерки по истории византийской образованности”. Оцінюючи їх, В. Бузескул підкреслював: “Глибиною, широтою й поставою питання, багатством змісту, інтересом предмета, новизною матеріалу й висвітлення це, здається мені, головний, кращий твір Ф. І. Успенського. Тут перед нами і богословський, і філософський рух, розумове життя візантійського громадянства XI–XII та XIV віків, і політичні мотиви, їх зв'язок та взаємодіяння, європейський Схід і Захід, і Росія. Тут найяскравіше виділяються елементи руху, а не застою в Візантії, боротьби то відвертої, запеклої, то глухої”[28].

Основним джерелом для написання нарисів з освітянської теми був Синодик у неділю православія (в різних списках та редакціях). На його основі автор прослідковує еволюцію візантійського суспільства й, як зазначає В. Бузескул, знаходить підтвердження своїй улюбленій думці про те, що його

історія мала ті ж стадії розвитку, що і західноєвропейська. У розвитку Візантії Ф. І. Успенський вбачав певний поступовий рух. Праця історика, спираючись чималою мірою на рукописні матеріали, проклала нові шляхи в дослідженні історії візантійської освіти.

У 1913 р. Ф. І. Успенський видав давно задуману працю “История Византийской империи”. В своїй книзі автор “не тільки надає Візантії величезного значення, не тільки цікавиться її історією, він почуває симпатію до неї й дає їй перевагу над середньовічною Європою. З його погляду “первая” Візантія була вогнищем культури й разом з тим об’єктом різних хижацьких та мирних запозичень, а тим часом західноєвропейські народи віддячували їй заздрістю, злобительством та жорстокостями” [29].

В своєму рукопису В. Бузескул згадує також й інших візантиністів, серед яких, безперечно, виділяється Юліан Андрійович Кулаковський (1855–1919) – професор Київського університету св. Володимира, автор першої у вітчизняній історіографії узагальнюючої праці “История Византии”.

Бузескул відзначає, що в зв’язку з працею над джерелами минулого перед Кулаковським постали різні історичні проблеми, які дедалі частіше приводили його до пам’яток візантійського письменства. У передмові до першого тому видання Ю. Кулаковський вказує на той шлях, яким він прийшов до цієї галузі історичної науки – від римської старовини та археології Тавриди. “Мои первые ученые работы относились к области римской древности и вращались в сфере вопросов по истории римских учреждений преимущественно императорского периода”,... – пише історик, – В связи с непосредственным участием в работах по разысканию памятников прошлого для меня возникали разные, по преимуществу исторические, вопросы, а поиски материала для их разъяснения все чаще и чаще приводили меня к памятникам византийской письменности” [30].

Так поставали різноманітні рецензії й цілі праці, що публікувалися у “Византийском временнике”, “Журнале Министерства народного Просвещения”, “Филологическом обозрении”, “Университетских известиях”, “Трудах Исторического общества Нестора-летописца”. Ю. Кулаковського особливо цікавила військова справа. Звідси з’явилися етюди: “Маврикия. Тактика и стратегия”, “Друнг и друнгарий”, “Византийский лагерь конца X века”, про феми.

В рукописі, де вміщено “Стратегику Кекавмена”, що її видав В. Г. Васильєвський, попереду йде “Стратегика імператора Никифора Фоки” Ю. Кулаковського.

Зацікавленість візантійським минулим, на думку Бузескула, міг у Ю. Кулаковського викликати його переклад Амміана Марцелліна – римського історика, останнього представника античної історіографії. Ю. Кулаковський писав: “Те несколько лет, которых потребовал от меня раньше того перевод Аммиана Марцеллина, историка, стоящего на рубеже эпохи, держали меня среди

событий переходного времени и множества вопросов по истории учреждения империи. Так я из Старого Рима перешел в Новый...” [31].

Стимулом написання книги, про що згадує Ю. Кулаковський, стала відсутність підручників з історії Візантії, читати курс якої в університеті св. Володимира було йому доручено. “Те затруднения, которые создает для учащихся отсутствие в нашей литературе общих сочинений по истории Византии, – писав учений, – побудили меня приняться ровно год тому назад за обработку своего курса по конспектам, которые я составлял для лекций” [32].

Бузескул вважав, що “История Византии” Кулаковського має літописний характер. Подібну думку підтримував і М. Безобразов [33].

Проїшли десятиліття, й у наш час “История Византии” (три томи) Ю. Кулаковського перевидана в С.-Петербурзі. Сучасники достойно оцінили перший труд вітчизняного вченого з цієї проблеми. У передньому слові до видання наголошується, що “История Византии” Ю. А. Кулаковского“ –...Это своего рода талантливо и ярко написанная историческая летопись первых веков византийской истории и – в отличие от других работ этого времени по византистике – с хорошо ощутимыми политическими симпатиями и антипатиями автора” [34]. Саме про таке сприймання своєї праці мріяв Юліан Андрійович Кулаковський. “В изложении судеб Византии, – писав він, я старался, предлагая вниманию читателя события живой действительности, дать ему возможность чувствовать дух и настроение тех давних времен” [35].

У монографії В. Бузескула згадується ціла низка імен вітчизняних візантиністів: П. С. Шестакова, М. Н. Крашеніннікова, Едварда Курца, В. Н. Бенешевича та ін. Цікаву розвідку вчений дає також з історії балканських слов’ян.

Звичайно, щоб мати повне уявлення про невидану працю вченого, потрібно більш детально познайомитись з нею в оригіналі. Величезний матеріал, зібраний В.Бузескулом, мав вийти друком у 30-ті роки ХХ ст. Вчений добре розумів ситуацію, що склалася у той період, бачив занепад вітчизняної науки й в останні роки життя не вірив у те, що праця його побачить світ. Так і лежить вона в архіві вже близько 70 років.

Владислав Петрович Бузескул використав усе багатство своєї ерудиції, знання історичних джерел для того, щоб відновити сходознавчі дослідження. Саме він своїми історіографічними працями проклав шлях до подальшого вивчення стародавнього Сходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузескул В. П. Речь в ответ на приветствия и доклады в заседании научно-исследовательской кафедры истории европейской культуры // Наукові записки. Праці науково-дослідчої кафедри історії європейської культури. Присвячується почесному голові кафедри академіку В. П. Бузескулу з нагоди семидесятиріччя його народження. – Вип.ІІІ. – 1929. – С. 6.

2. Там само. С. 5–9.
3. Там само. – С. 7
4. Там само. – С. 8.
5. Там само. – С. 9.
6. Бартольд В. В. Работы по истории востоковедения. – Т. IX. – 1977. – С. 227.
7. Левандовский А. А. Время Грановского. У истоков формирования русской интеллигенции. – 1990. – С. 66.
8. Там само. – С. 66–67.
9. Интерв'ю Володимира Музики з Омеляном Прицаком // Східний Світ. – 1993. – №1. – С. 5.
10. Безескул В. П. Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира. – Ч. I Восток. – 1923. – С. 9.
11. Там само. – С. 46.
12. Там само. – С. 47.
13. Там само. – С. 49.
14. Там само. – С. 58.
15. Там само. – С. 34.
16. Там само. – С. 105–106.
17. Там само. – С. 81.
18. Там само. – С. 183.
19. Там само.
20. Інститут рукописів (ІР) ННБ НАНУ. – Ф. X. – Спр. 14521. – С. 2.
21. Там само. – С. 5.
22. Безобразов М. В., Васильевський В. Г. // Візантійський временник. – 1899. – Т. VI. – Вып. 3–4. – С. 636–652.
23. Там само.
24. ІР ННБ НАНУ. – Ф. X. – Спр. 14635. – С. 15–16.
25. Там само. – С. 17.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само. – С. 27.
29. Там само. – С. 22
30. Кулаковский Ю. А. История Византии. – Т. I. – 1996. – С. 6.
31. Там само.
32. Там само.
33. Безобразов М., Кулаковский Ю. – Т. I., – К., 1910. // Журнал Министерства народного просвещения. (ЖМНП) – 1916. – XIII. – С. 255–275.
34. Кулаковский Ю. А. История Византии. – Т. II. – 1996. – С. 11.
35. Кулаковский Ю. А. История Византии. – Т. I. – С. 7.